

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94(477)

Любов Стромилук

ДОСЛІДЖЕННЯ І РЕСТАВРАЦІЯ ПІВНІЧНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ГАЛЕРЕЇ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ: ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розглянуто основні праці, що стосуються дослідження північної зовнішньої галереї Софійського собору. Автором проаналізовано архівні джерела, що розкривають окремі аспекти реставрації живопису XI та XVIII ст. у цій частині собору. Окреслено перспективи подальшого вивчення наукової проблеми.

Ключові слова: реставрація, консервація, Софійський собор, олійний живопис, фресковий живопис.

Актуальність досліджуваної проблеми базується на тому, що попри більш як столітню історію вивчення Софійського собору, як пам'ятки архітектури та монументального живопису XI, XVIII, XIX ст. у вітчизняній історіографії залишається низка малодосліджених та дискусійних питань. Це і етапи будівництва храму, і проблеми реконструкції первісного вигляду, історія створення його художнього ансамблю тощо [1, с. 10]. Крім того, слід пам'ятати, що комплексне та різнобічне вивчення пам'яток культурної спадщини ставить перед дослідниками необхідність залучення широкого кола джерел. Реставраційні звіти і проектні пропозиції щодо реставрації, щоденники реставраційних робіт становлять інтерес не тільки для реставраторів, але й для істориків та мистецтвознавців.

Наукова новизна полягає у тому, що наше дослідження присвячене невеликій частині Софійського собору – колишній північній зовнішній галереї. Відразу зауважимо, що не будемо аналізувати праці, присвячені живопису XI та XVIII ст. в цілому і українському зокрема. Також не ставимо за мету проаналізувати дослідження на архітектурну та археологічну тематику, що стосуються Софійського собору загалом. Спробуємо розглянути різнопланові роботи, що стосуються мистецтвознавчих, архітектурних та археологічних питань вивчення колишньої північної зовнішньої галереї Софійського собору.

Крім того, вперше розглянемо ті джерела, що нині зберігаються у науковому архіві Національного заповідника "Софія Київська" і передусім стосуються реставраційних робіт, котрі проводилися у північній зовнішній галереї Софійського собору. Ці документи допоможуть історикам та мистецтвознавцям розкрити окремі проблеми не лише історії реставрації храму, але й доповнять інформацію про розписи XVIII ст., їх атрибуцію та час ймовірної появи на стінах собору.

Об'єктом дослідження є мистецтвознавчі аспекти вивчення та реставрації монументального живопису XI, XVIII ст. і архітектурно-археологічні дослідження сакральних споруд у межах пам'яткоохоронної діяльності музейних установ УРСР (на прикладі Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей").

Предмет дослідження – історіографія і джерельна база вивчення північної зовнішньої галереї Софійського собору в Києві (за матеріалами наукового архіву Національного заповідника "Софія Київська").

Метою публікації є здійснення об'єктивного і комплексного аналізу стану наукової розробки дослідження та реставрації північної зовнішньої галереї Софійського собору в Києві у вітчизняній історичній науці, а також загальна характеристика та аналіз окремих архівних джерел, що зберігаються у науковому архіві Національного заповідника "Софія Київська".

Завдання дослідження полягають у характеристиці наукових праць, що стосуються теми публікації; аналізі та введенню у науковий обіг архівних джерел.

Основу джерельної бази досліджуваної проблеми складають документи наукового архіву Національного заповідника "Софія Київська". Переважна більшість матеріалів публікується вперше.

Реставраційні роботи, що проводилися упродовж 1950–1970 рр. у Софійському соборі в Києві, стали базою для формування української школи реставраторів-монументалістів. Сьогодні Закон України "Про музеї та музейну справу" подає наступне визначення терміну "реставрація" – "Здійснення комплексу науково обґрунтованих заходів щодо зміцнення фізичного стану та поліпшення зовнішнього вигляду, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів музейних предметів та предметів музейного значення із забезпеченням збереження їх автентичності" [2, с. 45].

У середині ХХ ст. у Софійському соборі було реставровано не лише стародавні фрески та мозаїки, але й унікальний олійний стінопис ХVІІІ ст. Значна кількість композицій цього періоду збереглася на стінах східної частини колишньої північної зовнішньої галереї собору.

Реставратори, які працювали у пам'ятці архітектури ХІ ст., приділяли значну увагу і значення документації, котра відображала усі етапи дослідження і реставрації об'єкта. У науковому архіві Національного заповідника "Софія Київська" зберігся детальний документ про проведені у 1970-х рр. реставраційні роботи у колишній північній зовнішній галереї Софійського собору. Це "Проектные предложения и отчет о реставрации живописи ["живописи" написано від руки – Л.С.] в северной наружной галереи Софийского собора" [3]. Текст машинописний, у нього внесено окремі виправлення від руки.

Реставраційні роботи у північній зовнішній галереї Софійського собору проводилися за участі Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва, Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління (далі – УСНРВУ), Київської спеціальної міжобласної науково-реставраційної виробничої майстерні (далі – КСМНРВМ). "Проектные предложения и отчет о реставрации живописи..." підписано головним архітектором УСНРВУ В. Іваненко, головним архітектором КСМНРВМ І. Блажівським, начальником ділянки реставрації живопису І. Дорофійенко, начальником лабораторії УСНРВУ Є. Нашиванко, художником-реставратором вищої кваліфікації О. Єрком, старшим науковим співробітником Н. Сліпченко [3, арк. 1].

"Проектные предложения и отчет о реставрации живописи в северной наружной галереи Софийского собора" розділено на дві частини. Перша частина – це "Проектні пропозиції". До них включено: 1. Історичну довідку, складену старшим науковим співробітником І. Тоцькою [3, арк. 5–7]. 2. Опис стану розписів до реставрації [3, арк. 8–29]. 3. Аналізи (мікрохімічне дослідження зразків фарбового шару) [3, арк. 30–32]. 4. Методика і технологія проведення реставраційних робіт (підготував реставратор вищої кваліфікації О. Єрком) [3, арк. 33–37]. 5. Дефектний акт від 20 січня 1970 року за підписами старшого інженера Софійського заповідника І. Мороз, старшого наукового співробітника заповідника І. Тоцької, виконувача обов'язків начальника ділянки реставрації живопису УСНРВУ Н. Сліпченко, реставратора вищої кваліфікації О. Єрком [3, арк. 38–41].

Також окремим додатком до частини першої "Проектных предложений и отчета о реставрации живописи в северной наружной галереи Софийского собора" було включено "Сводную таблицу состояния северной наружной галереи" [3, арк. 42].

Частина друга – це "Звіт про реставраційні роботи", що містить: 1. Опис виконаних робіт [3, арк. 44–45]. 2. Опис живопису після реставрації [3, арк. 46–54]. 3. Щоденник ведення реставраційних робіт [3, арк. 55–61]. 4. Протоколи: засідання комісії Держбуду УРСР від 27 березня 1970 року (за підписами голови комісії начальника відділу охорони пам'яток і монументів Держбуду УРСР Л. Граужис, директора Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей" В. Ачкасової, виконуючої обов'язки вченого секретаря Софійського музею І. Тоцької) [3, арк. 62–65]; засідання Вченої ради Держбуду УРСР від 16 грудня 1970 року (за підписом голови засідання Т. Кари-Васильєвої) [3, арк. 66–71]; виписка з протоколу № 7 засідання Вченої ради з охорони пам'яток архітектури Держбуду УРСР від 28 травня 1973 р. (за підписом голови засідання Л. Граужис та секретаря О. Щербака) [3, арк. 72]. 5. Список картограм (загальна кількість – 15) [3, арк. 73]. 6. Список фотоілюстрацій (загальна кількість – 41) [3, арк. 74–78]. 7. Фотоілюстрації. 8. Картограми.

У січні 1970 року комісія у складі М. Мороза (старший інженер Софійського заповідника), І. Тоцької (старший науковий співробітник заповідника), Н. Сліпченко (виконувач обов'язки начальника ділянки реставрації живопису УСНРВУ), О. Єрка (художник реставратор УСНРВУ) здійснила дослідження живопису північної зовнішньої галереї Софійського собору, визначила види та об'єми робіт зі реставрації та консервації фрескового, олійного та темперного живопису [3, арк. 38]. Зокрема, було зафіксовано, що загальна площа галереї становить 855,4 м², у тому числі: олійного живопису ХVІІІ ст. – 93,3 м²; темперного (?) живопису – 8,3 м²; фрескового живопису ХІІ ст. – 20,2 м²; (з них 12,8 м² були відкриті раніше); штукатурки без фарбового шару ХVІІ, ХVІІІ та ХІХ ст. – 716,1 м²; постійно діючі зондажі мурування – 17,5 м² [3, арк. 38].

27 березня 1970 р. відбулося засідання комісії Держбуду УРСР з приводу реставраційних та науково-дослідних робіт, що проводилися у колишній північній зовнішній галереї собору. На засіданні були присутні: Л. Граужис (голова комісії, начальник відділу охорони пам'яток і монументів Держбуду УРСР), В. Ачкасова (директор Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей"), Г. Логвин (доктор мистецтвознавства), Ю. Нельговський (кандидат архітектури), П. Юрченко (кандидат архітектури), Є. Горбенко (старший науковий співробітник), В. Кулаковський (начальник УСНРВУ), В. Іваненко (головний архітектор УСНРВУ), Н. Сліпченко

(виконувач обов'язки начальника ділянки реставрації живопису УСНРВУ), І. Тоцька, І. Мовчан (завідувач філіалом "Кирилівська церква"), Д. Горбачов (головний зберігач музею Українського мистецтва), О. Єрко (художник-реставратор УСНРВУ), І. Редько (художник-реставратор УСНРВУ), В. Ленченко (старший архітектор відділу охорони пам'яток та монументів УРСР). Комісією одностайно прийнято рішення про проведення реставрації живопису XVIII ст. та його подальше експонування [3, арк. 63].

16 грудня 1970 р. відбулося ще одне засідання комісії Держбуду УРСР з приводу проведених реставраційних робіт у приміщенні колишньої північної зовнішньої галереї [3, арк. 66]. На засіданні були присутні: Т. Кара-Васильєва (голова засідання), І. Холостенко, Ю. Асєєв, П. Юрченко, Є. Горбенко, В. Шевченко, В. Іваненко, І. Дорофієнко, Н. Сліпченко, В. Корнєєва, Р. Бикова, С. Драган, О. Єрко, П. Редько, І. Антоненко, Н. Борисова, Г. Беляєва, В. Ачкасова, Г. Логвин, Л. Міляєва, С. Висоцький, О. Радченко, І. Головань, І. Тоцька, К. Масько, О. Коваленко, Л. Членова.

Вирішувалося питання про експозиційний вигляд колишньої північної зовнішньої галереї в цілому. Виникла дискусія щодо можливості перенесення надгробку митрополита Євгенія (Болховитинова), оскільки він закривав відреставрований фресковий розпис XI ст., та доцільності влаштування у приміщенні галереї окремої експозиції тощо [3, арк. 67–68]. Цікаво, що комісія прийняла рішення про необхідність перенесення його надгробку до північної стіни галереї, але це рішення не було реалізовано. Очевидно, подальші обставини та думка С. Висоцького, О. Радченка, М. Холостенка, які виступали противниками такої ідеї, виявилися вирішальними. Експозиція галереї, на думку Ю. Асєєва, мала бути такою: "Фрески и зондажи, сам интерьер помещения должны быть здесь главными "экспонатами"... Здесь можно разместить только несколько объемных экспонатов (фрагменты кладки, голосники и др.)" [3, арк. 68].

Значний інтерес, на нашу думку, становить "Дневник ведения реставрационных работ" [3, арк. 55–61], він невеликий за кількістю аркушів, але містить значний обсяг різнопланової інформації. Це і склад реставраційної групи, і методика проведення робіт, перші припущення стосовно атрибуції та датування різночасового живопису, що зберігся на стінах колишньої північної зовнішньої галереї собору тощо.

Реставраційні роботи у східній частині північної галереї Софійського собору розпочалися 24 квітня 1972 р. Місце та матеріали для проведення робіт зі зняття набілів з живопису (загальною площею 100 м²) підготували І. Антоненко, Л. Гончар, А. Конопко, І. Добриловська та А. Єрко [3, арк. 56]. На усій поверхні стін та склепіння зроблено невеликі зондажі. Попередній огляд дозволив зробити низку припущень стосовно стану живопису та його датування.

На думку робочої групи, виявлений на стінах апсиди олійний живопис можна датувати серединою XVIII ст., однак стан збереженості стінопису різний. Крім того, на північній стіні, під олійним живописом, виявлено фреску XI чи XII ст. (загальна площа 1,5 м²). На західній стіні, "...со стороны передней предалтарной клетки, выше входной арки и на её стенах сохранился фрагмент темперной росписи, повидимому, времени Петра Могила, т.е. XVII века" [3, арк. 56].

25 квітня 1972 р. розпочали видаляти набіли з допомогою скальпеля та шпателя, після змочування поверхні. Того ж дня вдалося відкрити та атрибутувати композиції на склепінні апсиди. Так, від композиції "Різдво" (так у тексті щоденника, очевидно, "Різдво Богородиці") збереглася лише нижня частина на 25 %, "Поклоніння волхвів" (закреслено, від руки дописано "Введення у храм") – до 20 %, "Благовіщення" – до 60 % [3, арк. 56].

На східній стіні біля віконного відкосу та картуша довкола пройма, виявлено орнамент (збереженість – 65 %), котрий датували "пізнішим часом". Ліворуч, від віконної пройма повністю (крім лику) збереглася фігура святого Іоакима (ім'я написано над рядком від руки – Л.С.), на правій стіні від фігури Анни (ім'я написано над рядком від руки – Л.С.) збереглася лише частина німбу та одяг нижче колін. Добре збереглися нижні розгранки композицій з орнаментом. На думку реставраторів, фарбовий шар потребував закріплення та видалення поверхневих забруднень.

26 квітня 1972 р. продовжено роботу із виділення набілів. І. Антоненко виявив на південній стіні фрагмент фрески (0,25 м²). За дорученням директора заповідника, реставратори розпочали "...текущую работу по заделке утрат живописи и штукатурки по всему памятнику" [3, арк. 57]. Очевидно, на певний період реставраційні роботи у колишній усипальниці призупинено. Як свідчить щоденник, реставратори працювали у соборі, у тому числі, реставрували "Горнє місце" (О. Єрко, І. Антоненко, Л. Гончар) [3, арк. 57]. 15 травня поточного року Л. Гончар розпочав тонувати місця із втраченим живописом у північній галереї, але вся реставраційна група продовжила там роботу лише з 24 травня [3, арк. 57–58]. До 27 травня 1972 р. закінчено роботи із вибірки вапняного затирання живопису колишньої усипальниці, заґрунтовано шпаклювання і місця втрат розписів [3, арк. 58]. Реставратори, готуючись до тонування, підбирали палітру. Тонування втрат живопису робили олійними фарбами із восковим розчинником. Із щоденника дізнаємося, що О. Єрко

працював над композицією "Різдво", І. Добриловська та В. Ізмаєнов шпаклювали низ апсиди [3, арк. 58]. А. Конопко та Л. Гончар тонували "Благовіщення", Степанов – "Коронування Царицею Небесною". О. Єрکو та Юсім розпочали знімати набіли на темперних розписах фронтона. У щоденнику зауважено, що на фронтонах "... просматривается два красочных слоя" [3, арк. 58], але не висловлено припущення, яким часом їх можна датувати.

Подальше зняття набілів на вхідній арці дозволило з'ясувати, що на фронтоні є не два, а три фарбових шари. Перший (ранній) був сірий в один тон з півтонами і світлими лініями; другий мав розтяжку в тонах більш складних, а третій шар (верхній лівий кут) був доповнений. Під час перекладки склепінь у XVIII ст. втрачено деталі фронтона, які доповнено без розписів. Як зауважили реставратори, у наступні десятиліття така практика неодноразово повторювалася [3, арк. 59].

На початку червня 1972 р. Л. Гончар закінчував ретушувати фрагменти композиції "Різдво". А. Конопко закінчувала тонувати нижню частину лівої фігури на східній стіні, а Степанов – праву фігуру (зображення Іоакима та Анни).

О. Єрکو робив постійно діючі зонди у нижній частині фронтона. Наступного дня Степанов та А. Конопко почали тонувати зображення серафимів на південній та північній стінах. Робили тільки ретуш, а втрачені частини розпису заповнювали нейтральним тоном. Разом із науковим співробітником науково-дослідницької лабораторії УСНРВУ Н. Борисовою зроблено спробу закріпити розписи на вхідній арці 2,5–3 % рибним клеєм. Закріплення фарбового шару зробили О. Єрکو та І. Добриловська.

12 червня 1972 р. І. Антоненко розпочав тонування багатофігурної композиції на східній частині північної стіни. Степанов та А. Конопко закінчили роботу над серафимами, І. Добриловська робила тонування "під ґрунт" фрагменту фрески на північній стіні. О. Єрکو почав тонувати фронтон. 16 червня 1972 р. І. Антоненко закінчив тонування композиції на східній стороні арки північної стіни. Пізніше, з 19 червня 1972 р., Л. Гончар розпочав тонування композиції на західній частині склепіння арки південної стіни, Степанов тонував фігуру Богоматері та живопис на лівій стороні північної стіни, О. Єрکو тонував розписи вхідної арки, І. Антоненко розпочав тонування правої сторони північної стіни і нижньої композиції на східній стороні арки північної стіни, І. Добриловська закінчила роботу над розгранками та панелями арки апсиди [3, арк. 60].

Упродовж 26–31 червня 1972 р. Степанов тонував західні стіну арки північної стіни, І. Добриловська та О. Єрکو почали наводити нейтральний тон на склепінні апсиди, В. Ізмаєнов та Юсім тонували панелі [3, арк. 60–61]. 30 червня 1972 р. І. Антоненко розкрив фрагмент фрески з двома обличчями. У "Щоденнику" зазначено: "Очень похоже на целование Елизаветы и Анны в приделе Иоакима и Анны [закреслено чорною кульковою ручкою – Л.С.]. Возможно, это "Встреча Илакима и Анны" [написано над рядком, від руки – Л.С.]" [3, арк. 61]. 4 липня 1972 р. реставраційна група розмальовувала у три кольори картограми, а 6 липня – І. Добриловська, Степанов, Л. Горчар, О. Єрко займалися прибиранням риштування та інших матеріалів. Роботи у північній галереї в основному були закінчені: "Осталось покрыть росписи предохранительным слоем и после снятия лесов решить тонировку нижних частей стен и их экспозицию" [3, арк. 61].

Реставратори виготовили синьки картограми, провели фотофіксацію реставраційних робіт. Загальна кількість негативів – 60 шт., фотовідбитків, розміром 13x18 – 300 шт. [3, арк. 41]. Частину фотографій згодом включено до звіту (41 фото) [3, арк. 74–78].

У травні 1973 року комісія Держбуду на окремому засіданні прийняла реставраційні роботи з живопису в апсиді колишньої північної зовнішньої галереї Софійського собору [3, арк. 72]. Фактично, з 1970-х рр. реставраційні роботи у таких масштабах у цій частині Софійського собору більше не проводилися. Висловлені припущення стосовно атрибуції та часу появи стінопису і концепції розписів частково були розвинені в окремих наукових дослідженнях, стали основою для написання науково уніфікованих паспортів співробітниками музею (зокрема, Н. Первухіною). Проте чимало питань ще потребують доповнення, верифікації та більш повного висвітлення.

У вітчизняній історіографії спеціальних робіт, які б висвітлювали реставраційні, архітектурні та археологічні дослідження східної частини північної галереї Софійського собору не так вже й багато. Загальні питання реставрації розкрито у колективній праці Л. Калениченко та О. Плещ "Реставрация настенной живописи. Теория, методика, техника" [4]. Вказані автори мали безпосереднє відношення до реставраційних робіт, що проводилися у Софійському соборі впродовж 1952–1962 рр.

Чи не єдиним комплексним, архітектурно-археологічним, і, певною мірою, мистецтвознавчим дослідженням є праця І. Тоцької та О. Єрко [5, с. 119–130]. У статті "До історії північної галереї Софії Київської" дослідники розкривають низку питань про час складання остаточного архітектурно-художнього вигляду Софійського собору, простежують зміни в архітектурі та художньому

оздобленні храму. Авторами подано коротку характеристику археологічних досліджень 1920–1930-х рр., 1949 р., 1950 р., 1954–1955 рр. Зазначено, що у результаті розкопок у 1969–1973 рр. уточнено окремі твердження щодо первісного вигляду і перебудов східної частини північної галереї.

Автори стверджують, що продовження підлоги усипальниці на площу сучасної апсиди свідчить про наявність апсиди у давнину, проте "...для з'ясування її архітектури потрібні подальші архітектурно-археологічні дослідження [5, с. 123]. Детально вивчено первісну архітектуру, підлогу усипальниці. Автори переконані, що усипальниця була зведена раніше, ніж виконаний фресковий розпис північної внутрішньої галереї (нині Володимирський приділ) [5, с. 124]. Дослідники торкнулися питання архітектурно-художніх змін у східній частині північної галереї у першій половині XVII ст. за часів Петра Могили та 80-х рр. XVIII ст. за митрополита Гедеона Четвертинського. Так, автори вважають, що "...за характером розташування на архітектурних площинах, композиційними прийомами та стильовими особливостями цей живопис близький до розписів Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської Лаври 1720–30 рр." [5, с. 128], а пізніші поновлення датуються кінцем XVIII ст. Не висловлено, хто саме міг брати участь у розписах, однак це не було окремим завданням авторів статті. У цілому досить складно робити припущення про близькість до розписів Троїцької церкви, адже стан збереження олійного живопису в колишній усипальниці незадовільний.

Слід зазначити, що зразків монументального живопису кінця XVII ст. – першої половини XVIII ст. на теренах України дуже мало. Причиною цього є пізніше поновлення, або написання на їх місці абсолютно нових композицій, що відповідали вимогам часу. Дослідження східної частини північної галереї Софійського собору дасть можливість знайти відповіді на окремі питання щодо художнього оздоблення храму у XVIII ст.

На початку 1990-х рр. Р. Фурман зазначала, що відомості про живописну майстерню при Софійському кафедральному монастирі "...обмежувалися окремими згадками" [6, с. 15]. Автор на основі аналізу архівних документів XVIII ст. зробила спробу простежити окремі етапи в історії майстерні, зокрема, назвала імена деяких майстрів-художників (наприклад, Алімпія Галика, Григорія Сасевича) та очільників майстерні (Алімпія Галика, ієромонахів Арсенія, Ігнатів, Самуїла), кількість учнів у різні періоди, визначила проблеми, що поставали перед очільниками Софійської іконописної майстерні. Зауважено, що більшість учнів майстерні були з числа поповичів, котрі не потрапили до Духовної академії, а служба при кафедральному монастирі ставала можливістю отримати місця диякона чи священика. Крім того, малярська майстерня утримувалася за рахунок монастиря.

Р. Фурман наводить роки коли могли бути зроблені розписи Софійського собору: 1750-ті рр. (можливо, в розписах собору та митрополичих покоях митрополита Т. Щербацького брав участь Алімпій Галик); 1760-ті – 1773 рр. (вірогідно, окремі розписи належать ієромонаху Самуїлу, Марку Печерському, попові Миколаю з Михайлівського монастиря) [6, с. 16, 17].

Автор, проаналізувавши архівні матеріали, відзначає, що склад малярської майстерні був мінливий і постійно поповнювався як майстрами, так і учнями з інших монастирів Києва та України [6, с. 17]. Цілком ймовірно, що хтось із учнів і майстрів Софійської малярської майстерні брав участь у розписах колишньої князівської усипальниці, перебудованої на межі XVII–XVIII ст.

Хоча стаття Р. Фурман має дотичне відношення до питання розписів XVIII ст. у східній частині північної галереї, вона дає загальне уявлення про кількість і соціальний склад майстрів та учнів, побіжно зауважено, які саме розписи і хто міг зробити у Софійському соборі та інших приміщеннях монастиря.

У статті "Акафист Богоматері в росписи северной наружной галереи Софийского собора в Киеве (идейные истоки)" Р. Фурман акцентує увагу на тому, що у східній частині північної галереї Софійського собору збереглися сліди будівельної діяльності і живопису різних хронологічних етапів [7, с. 35]. Автор дотримується думки І. Тоцької та О. Єрко, що у 80-ті рр. XVII ст. при митрополиті Г. Четвертинському колишня усипальниця була перебудована у вівтар, у західній частині було розтесано велику арку. Живопис, наявний на стінах колишньої усипальниці авторка датує XI ст. (фреска), 80-ми рр. XVII ст. (клейовий живопис, зокрема, фігури "Вогняних серафимів") та XVIII ст. (олійний живопис).

Стаття дослідниці присвячена олійному живопису XVIII ст., увага зосереджена саме на ілюстраціях до Акафісту Богоматері. Відзначено, що стан збереження живопису незадовільний, більшість зображень фрагментовані, їх сюжети прочитати досить складно [7, с. 36]; написи, що супроводжували композиції та зображення і розташовувалися як на фоні, так і на розгранці, у переважній більшості, на жаль, втрачені. Саме вони могли б слугувати ключем до інтерпретації окремих сюжетів при визначенні із загальної кількості ілюстрацій до Акафісту Богоматері [7, с. 36]. Слід зауважити, що і сьогодні живопис колишньої усипальниці вивчено недостатньою мірою.

Автор подає атрибуцію олійних розписів XVIII ст.: "Різдво Богоматері", "Благовіщення", "Спас нерукотворний на убрусі", Іоаким і Анна, "Богоматір Знамення", "Успіння Богоматері", "Христос з потиром", "Покров Богоматері", "Богоматір на півмісяці з символами", "Цілування Марії та Єлизавети", "Зачаття", "Преподобний Варлаам", "Взбранной воеводе", "Светоприменную свещу", "Богоматерь Печерская", "Єдинородний син". У зенітах арок представлені "Вогненні серафими", у кутах над арками – херувими. Крім того, є численні фрагменти зображень, сюжети яких, за спостереженням Р. Фурман, не піддаються прочитанню [7, с. 36]. Автором відзначено, що значне місце у декорі займають розгранки, що підкреслюють архітектурні форми приміщенні та розділяють композиції. Досить широку розгранку, у вигляді червоних смуг, орнаментованих рослинними мотивами, варто розглядати як орнаментально-декоративний елемент усього ансамблю. Віконні пройми та жертовна ніша виділені мальовничими орнаментальними рамами.

Дослідницею здійснено ґрунтовний мистецтвознавчий аналіз олійних розписів XVIII ст. колишньої князівської усипальниці. Підкреслено, що стилістичні особливості свідчать про неоднорідність живопису. Зокрема, різною є психологічне нюансування типажу окремих композицій, масштабні та пропорційні рішення фігур, інколи збільшено масштаби одягу, по-різному трактується його складки [7, с. 36–37].

Автор висловила припущення, що олійний живопис XVIII ст. належить не до одного, а принаймні до двох хронологічно різних ансамблів стінопису. До найбільш ранніх Р. Фурман віднесла: "Взбранной воеводе", "Богоматір Печерська", "Покров Богоматері". Останні композиції проаналізовано і описано, розглянуто зв'язок богородичного Акафісту з суспільно-політичним і культурним життям України кінця XVII – середини XVIII ст.

Дослідниця зауважує цікаву особливість: відомості про створення композицій на теми Акафісту Богоматері у монументальному живописі України нечисленні [7, с. 38], але вибір сюжетів та їх інтерпретація могли бути різноманітними завдяки близько 400 гравюрам київських та львівських видань Акафістів, які, очевидно, слугували зразками для живопису XVII – першої половини XVIII ст.

Р. Фурман вважає, що розписи на тему богородичного Акафісту в соборі за своїми ідейними витоками беруть початок з часів відновлювальних робіт, розпочатих П. Могилою у 30-х рр. XVII ст., і знайшли своє продовження у наступні десятиліття. У той час на стінах колишньої усипальниці частково збереглися розписи на Богородичну тему, які могли підказати вибір теми для нової живописної декорації – циклу зображень, що прославляли Богоматір і підкреслювали значення київських святинь.

На думку Р. Фурман, композицію "Взбранной воеводе", можна віднести до більш ранньої традиції зображення битв в українському мистецтві, зокрема, гравюрі 1622 р. "Взяття Кафи" [7, с. 40], обидві композиції зближує подібність трактування деяких деталей.

Хоча відомостей про створення композицій на теми Акафісту Богоматері нечисленні у монументальному живописі, проте у зв'язку з тим, що у літературі, народній творчості, іконописі і гравюрі Богоматір розглядають як захисницю від невірних, то подібні сюжети могли з'явитися і в монументальному живописі.

Н. Нікітенко у статті "Відкриття нових сюжетів у капеллі Івана Мазепи в Софії Київській" [8, с. 94–101] атрибує живопис XVII–XVIII ст. у західній частині колишньої південної зовнішньої галереї. Для подальших досліджень історії живопису східної частини північної галереї є зауваження, що "...цілісний за ідейним задумом ансамбль виник за доби Мазепи і на його замовлення" [8, с. 95], хоч стаття присвячена іншому приділу Софійського собору. На жаль, автор не конкретизувала ні роки розписів, ні роки пізніших поновлень XIX–XX ст. Зазначено лише роки реставрацій (1843–1853 рр., 1960-х, 1980-х рр.), у результаті яких живопис XVIII ст. було майже повністю затоновано. Наслідком реставрації 2008–2009 рр. стало відкриття різночасового живопису Апостольського приділу з-під тонування.

Думку про ймовірність розпису Софійського собору у часи Івана Мазепи Н. Нікітенко обґрунтовувала у статтях "Софія Київська за доби Івана Мазепи" [9, с.113–117] та "Град Софії" у київських стінописах доби Івана Мазепи: Софія Київська – Успенський собор" [10, с. 211–217]. Автор ставить питання: "...чому ... [в добу Мазепи – Л.С.] надали величезної ваги перебудові архітектури Софії і знехтували її живописним опорядженням?" [9, с. 113]. На переконання дослідниці на межі XVII–XVIII ст. потиньковані і побілені стіни храму були підготовлені до нового розпису, саме їх у 1701 р. бачив московський священник Іван Лук'янов. Одним із зразків тогочасного розпису може бути фрагмент на північній стіні центральної нави [9, с. 115]. За часів митрополита Йоасафа Кроковського (1708–1718 рр.) на цій стіні з'являється зображення Вселенських соборів; на вівтарній арці Благовіщенського вівтаря, влаштованого у східній частині північної зовнішньої галереї, – зображення двох вогняних серафимів [9, с. 115]. Особливості стилістики автором не розглядаються, натомість зауважено наявність композиційно-сміслових зв'язків різних приділів собору.

І. Вільчинська у статті "Тема теофании в стенописи Софии Киевской XI–XIX вв." [11, с. 179–194] також торкнулася питання розписів XVII–XVIII ст. у приміщенні колишньої великокнязівської усипальниці. Зокрема, автор описує композицію "Благовіщення Марії з книгою" [11, с.189], і вважає, що, ймовірно, часом її появи може бути доба Петра Могили, тобто 30–40 рр. XVII ст., а подальші поновлення датуються XVIII ст.

Р. Фурман дотримувалася дещо іншої думки і вважала, що появу нового ансамблю слід датувати саме першою третьиною XVIII ст. [12, с. 80]. Адже для київської школи монументального живопису цей час був періодом розквіту, а у творчих задумах її майстрів панували єдині естетичні принципи [12, с. 81; 13, с. 184].

Тож відсутність єдиної думки щодо перебудов і часу появи розписів східної частини північної галереї Софійського собору свідчать про необхідність подальшого дослідження та вивчення цих питань із залученням мистецтвознавців, істориків, архітекторів та археологів. Особливий інтерес, на нашу думку, становить питання розписів, адже це дозволить дати відповідь на питання етапів та програми стінопису не лише у східній частині північної галереї Софійського собору, але й у інших приділах храму впродовж другої половини XVII–XVIII ст.

Детальне вивчення архівних джерел також допоможе розкрити окремі аспекти історії розвитку експозиційної роботи музею. Значною мірою вирішенню цих завдань сприятиме вивчення реставраційних звітів, щоденників реставраційних робіт, протоколів засідань комісії Держбуду УРСР та інших документів, що зберігаються у фондах наукового архіву Національного заповідника "Софія Київська".

Список використаних джерел

1. Коренюк Ю. О. Проблеми дослідження Софійського собору: історія та сучасність / Ю. О. Коренюк // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – квітень. Спецвипуск № 1 (186). – С. 10–17.
2. Про внесення змін до Закону України "Про музеї та музейну справу" [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010 – № 5. – ст. 45; Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua>.
3. Проектные предложения и отчет о реставрации живописи в северной наружной галереи Софийского собора // Науковий архів Національного заповідника "Софія Київська". – НАДР– 138. – К., 1972. – 147 арк.
4. Калениченко Л. П. Реставрация настенной живописи. Теория, методика, техника / Калениченко Л.П., О.Ф. Плющ; [автор-составитель Е. Б. Огарков]. – Кн. 1. – К.: Молодь, 2010. – 320 с.
5. Тоцька І. До історії північної галереї Софії Київської // Археологічні дослідження стародавнього Києва / І. Тоцька, О. Єрко. – К.: Видавництво "Наукова думка", 1976. – С. 119–130.
6. Фурман Р. До історії живописної майстерні софійського монастиря в Києві / Р. Фурман // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 2. – березень-квітень. – С. 15–17.
7. Фурман Р. Акафист Богоматери в росписи северной наружной галереи Софийского собора в Киеве (идейные истоки) / Р. Фурман // Филевские чтения. К 300-летию памятника архитектуры XVII столетия "Церковь Покрова в Филях" (1690–1693 гг.). Центральный музей древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева. Филиал "Церковь Покрова в Филях". – Б.м., 1993. – С. 35–43.
8. Нікітенко Н. М. Відкриття нових сюжетів у капелі Івана Мазепи в Софії Київській / Н. М. Нікітенко // Могилянські читання-2009: Мазепинська доба в культурі України. Зб. наук. праць. – К.: Фенікс, 2010. – С. 94–101.
9. Нікітенко Н. М. Софія Київська за доби Івана Мазепи / Н. М. Нікітенко // Могилянські читання-2009: Мазепинська доба в культурі України. Зб. наук. праць. – К.: Фенікс, 2010. – С. 113–117.
10. Нікітенко Н. М. "Град Софії" у київських стінописах доби Івана Мазепи: Софія Київська – Успенський собор / Н. М. Нікітенко // Могилянські читання-2009: Мазепинська доба в культурі України. Зб. наук. праць. – К.: Фенікс, 2010. – С. 211–217.
11. Вильчинская И. Тема теофании в стенописи Софии Киевской XI–XIX вв. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. II: Зб. наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.) / [Відп. ред. д. і. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко] / И. Вильчинская. – К., 2012. – С. 179–194.
12. Фурман Р. Древнерусские традиции в монументальной живописи XVIII в. в Софии Киевской / Р. Фурман // Отечественная философская мысль XI–XVIII вв. и греческая культура. Сб. научн. трудов – К., 1991. – С. 80–86.
13. Уманцев Ф. Настінні розписи в мурованих спорудах / Ф. Уманцев // Історія українського мистецтва. – В 6 т., Кн. 7. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. – К., 1968. – С. 154–193.

Любовь Стромилук

ИССЛЕДОВАНИЕ И РЕСТАВРАЦИЯ СЕВЕРНОЙ НАРУЖНОЙ ГАЛЕРЕИ СОФИЙСКОГО СОБОРА В КИЕВЕ: ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье рассматриваются основные работы по исследованию северной наружной галереи Софийского собора. Автором проанализировано круг архивных материалов, раскрывающих некоторые аспекты реставрации живописи XI и XVIII вв. в этой части собора. Указаны перспективы дальнейшего изучения научной проблемы.

Ключевые слова: реставрация, консервация, Софийский собор, масляная живопись, фресковая живопись.

Lyubov Stromyliuk

RESEARCH AND RESTORATION OF THE NORTH OUTSIDE GALLERY OF ST. SOPHIA CATHEDRAL IN KIEV: THE SOURCES AND HISTORIOGRAPHY

In the article the basic work on the study of northern outer gallery of St. Sophia Cathedral. The author has analyzed range of archival materials, revealing some aspects of the restoration of paintings 11th and 18th centuries. in this part of the cathedral. Indicated the prospects for further study of scientific problems.

Key words: restoration, architectural conservation, Cathedral of St. Sophia, oil-painting, mural painting.

УДК 930.2: 94 (477)

Igor Дацків

**КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ З ДОСЛІДЖЕННЯ
ВЗАЄМОВІДНОСИН УНР І ЗУНР ТА ДЖЕРЕЛА ЇХ ВИВЧЕННЯ**

У статті йдеться про комплекс джерел до вивчення історії взаємовідносин Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки. Проведено порівняльний аналіз джерельної бази конкретно-історичних праць, побудованих на комплексі документів та матеріалів, що стосуються проблеми соборності України в період 1917–1921 років.

Ключові слова: Українська Народна Республіка (УНР), Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), соборність, взаємовідносини, джерела.

Доба Української революції 1917–1921 рр. залишила в спадок наступним поколінням явища й події, які з плином часу не втрачають своєї значущості, потребують осмислення, сконденсованого у них ретроспективного досвіду як позитивного, так і негативного.

Однією з важливих складових тогочасного революційного процесу була спроба створення єдиної незалежної соборної держави. Отже, глибоке й всебічне вивчення джерел з історії соборності України та взаємовідносин УНР та ЗУНР, дає змогу об'єктивно оцінювати здобутки й прорахунки пройденого українським народом шляху, аналізувати передумови та причини як успіхів, так і поразок, що призводили до втрати незалежності та цілісності України.

Мета статті полягає у з'ясуванні тенденцій формування, структури й інформаційних можливостей джерельного комплексу з історії взаємовідносин УНР і ЗУНР як складової частини подій національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає послідовне розв'язання наступних завдань: проаналізувати ступінь наукової розробки проблеми та дослідити процес формування і стан сукупної джерельної бази з історії взаємовідносин УНР і ЗУНР у боротьбі за соборність України та їх співпрацю у політичній, військовій і дипломатичній сферах, їх взаємозв'язку і впливу на розвиток національно-визвольного руху в період Української революції 1917–1921 років.

Аналізуючи фахову літературу з історії взаємовідносин УНР доби Директорії та ЗУНР не варто забувати про важливість використання наукових методів, які є основою об'єктивної праці історика. Тому нашу статтю намагаємося побудувати на принципах об'єктивності й методологічного плюралізму, що дозволяє проаналізувати усю сукупність подій, пов'язаних із взаємовідносинами УНР і ЗУНР.

Загалом же методологічну основу дослідження визначили мета й поставлені завдання, її складають діалектичні принципи наукового пізнання. Принцип історизму (на ґрунті аналітичного, структурно-системного, проблемно-хронологічного, порівняльного, статистичного методів і методу абстрагування) передбачає висвітлення подій минулого в його історичному контексті, тобто з урахуванням тих змін, які відбувалися не лише з предметом чи об'єктом дослідження, але й з усіма, пов'язаними із ними процесами та явищами.

Завдяки використанню цього принципу формування зовнішньої політики Директорії УНР розглядається як продовження еволюції, за нових обставин, міжнародного курсу Центральної Ради і Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Крім того, використання принципу історизму дозволило виявити загальноєвропейський контекст українського питання в умовах становлення Версальської системи міжнародних відносин.

Принцип багатофакторності передбачав вивчення усього комплексу чинників (суб'єктивних і об'єктивних, внутрішніх і зовнішніх, геополітичних і регіональних, політичних і військових), які